

**A re-examination of twenty-seven poems by
Alamtaj Qa'em-Maqam and a reconstruction of the role of
Ali-Morad Khan Bakhtiari within these compositions.**

Ali Mohammadi*

Abstract

Alamtaj Qaim Maqami was a poet from the Qaim Maqam Farahani family during the constitutional period, and his primary education was organized in his father's house. At the age of sixteen, she got married to a forty-year-old man from Bakhtiari's fighting men. As much as this man had his heart in fighting, warfare, hunting, epics and mountains, Alamtaj had his heart in art, literature and romanticism that was boiling from his inherent gem. This personality difference led to a family quarrel and finally to separation. This husband and wife, both in the history and literature of the constitutional period, have had significant importance, which in the opinion of the author of this article, that importance has not been highlighted as it should and exposed to the gaze of historians and literary critics; Especially the literature of women's awakening has not happened. The author of this article, with the method of historical analysis and analysis of the content of Alamtaj's poem attributed to Jaleh, found the role of both personalities in the constitutional period, both from the historical and literary point of view, very significant and to prove his claim, by rereading Jaleh's poems, has turned.

Keywords: Ali Muradkhan Bakhtiari, Alamtaj Qaim-maqami, constitutional history, women's poetry and constitutional literature.

* Full Professor, Department of Persian Language and Literature, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran,
a.mohammadi@basu.ac.ir

Date received: 19/01/2025, Date of acceptance: 20/03/2025

Introduction

The Islamic history of Iran, with all its ups and downs, in terms of the periods of government and monarchy and the importance of its influence and era-making, has, according to many historians, had two glorious peaks: the first is related to the glorious period of the Samanid rule, which provided the grounds for the elevation of thought and thought, and a transformation and transformation occurred in the history of Iran, and in terms of culture and the growth of civilization, it achieved such glory that it cannot be imagined in the entire history of the world. The intellectual and cultural product of that glorious period were poets and scientists whose fame echoed in the sky and who are still talked about in the scientific and civilizational circles of the world. The second peak goes back to the awakening of the people in the Constitutional Era. The caravan of movement and movement of this golden age, with the support, courage, and sacrifices of great men and brave women, passed through difficult passes and reached the contemporary era. In this recent Enlightenment movement, both women had a prominent presence and the Bakhtiari people played a very prominent role.

Materials & Methods

This research is mostly based on the Divan of AlamtajGhaemMaghami and the speech of his son Pejman Bakhtiari and sporadically based on historical reports. Also, the research method in this article is based on library data and text analysis.

Discussion & Result

Detailed Summary

1. Alimurad Khan Bakhtiari

Whatever is remembered in the minds of those who study Bakhtiari history about the name and deeds of Alimurad Khan are the statements that appear in the poems of Jhaleh and the prefaces of Pejman Bakhtiari (for example, see Yousefi, 2004: p. 426). What are these statements? Introducing a Khan who was violent, had a rough and aggressive nature, was illiterate, a black-faced man with a rough beard, and was old and elderly with a beggarly nature. These are false statements that have their origin mostly in poetry and literature, and all of them were said by a woman whose cry of oppression had deafened the ears of the heavens.

301 Abstract

Jhaleh was a poet who, due to his narrow-mindedness, sometimes viewed his wife as a rival who prevented him from reaching the peak of his genius as a poet and artist. A genius poet who, like his grandfather, Qaem-e-Maqam Farahani, was, according to Campbell, tyrannical, self-willed, and arrogant (see Hemo, quoted in Adamiyat, 1362: p. 13). He had arguments with his wife, but he had communicated them through poetry. The conversations and arguments of the husband and wife, which were exaggerated and literary, suddenly took on the color of history. A girl who always and sometimes rightly considered herself superior to the Bakhtiari man and considered her husband old and harsh; while that powerful Bakhtiari Khan was no more than forty years old at the time of marriage, and like many other uncles, cousins, nieces, and Bakhtiari Khans, she was not only literate and aware of the progress of the world, but also, in terms of knowledge, awareness, and patriotism, was not optimistic about all that prosperity and splendor.

Even if Ali Murad Khan was a product of the violence of the Zagros peaks, he never treated Alamtaj according to the tradition and habits of misogynistic men of that time; although Pejman attributed him to the "violence of mountain dwellers" and "indifference" to beauty (see the same introduction, 1345: p. 11); but as can be seen from the analysis of this article, that Bakhtiari Khan, like other Bakhtiari men whose wives freely roam the foothills, plains, and gardens and do not wear a veil (see Elizabeth McBen Rose, 1373: p. 95), kept Jhaleh at home, free and unfettered.

If the art of poetry and mysticism of that Farahani girl was not appreciated in the Bakhtiari household, the art of the zeal of that Bakhtiari who was the guardian of the culture and honor of the great Iran was not appreciated in this household either. If Alamtaj needed a wife to sit and appreciate his mystical fantasies and delicate poetic ideas, that Bakhtiari also needed a companion who could appreciate his chivalry, manliness, and warlikeness as he fought for the freedom and preservation of Iran. The reports obtained about the life of this couple contain major errors; such as considering the Bakhtiari man as a backward person who had bottled the beautiful blood of poetry, songs, and ghazals, but fortunately, Zhaleh's confessions in his divan contradict these reports. In the same poems that were the source of the bad impressions about Ali Murad Khan's personality, Jhaleh tells us that he regretted it and confessed that he loved his wife, and that the poet's own people and lineage, since they did not want to see his happiness, incited him to separate him from his attractive and wealthy wife and take him to Farahan and take away his father's

remaining lands and his mother's wealth from him. Despite this, she was an educated and intelligent girl, and they deceived her again.

Pejman Bakhtiari said that his father knew nothing about love and that this was his mother's main pain: "My father wanted a woman for three things: housekeeping, raising a child, and lust" (see the introduction to Kavir Andisheh, 1345: p. 11); while my mother wanted love, something that was not in Bakhtiari's essence and being. Pejman's words are of course understandable during the second Pahlavi period; but during the Qajar period and before the first women's revolution, these words are not as understandable as they should be. When the relationship between a man and a woman was a reflection of the relationship between absolute power and king and subject in society (see Furan, 1382: p. 206) and in the main paradigm and hegemony of society, the ideal woman was a woman who had purified her identity in the light of her husband's identity (see Shamim, 1387: p. 354); How can one expect a Bakhtiari man to be the kind of lover that a romantic poet like Pejman Bakhtiari envisioned?

2. Alamtaj Qaem-e-Maqami

Alamtaj was the eldest daughter of Mirza Fathullah Qaem-e-Maqami, who had five other siblings besides herself. Mirza Fathullah was the son of Mirza Ali Qaem-e-Maqami, and she was the daughter of Mirza Abu al-Qaem-e-Maqami, the famous Qaem-e-Maqami of Farahani. This girl was born in 1883, during a period when, according to Abrahamian, modern Iran was taking shape (see "Hamo", 2010: p. 80), into a family that, in the tradition of her ancestors, was all literate and bookish; however, these literate women had learned to read at home (see Sanasarian, 2005: p. 73) and the society had not yet provided a platform for understanding their literacy, and in the customs of society, "studying and becoming literate for women was still considered an unforgivable sin" (see Nahid, 2018: p. 18). When Jhaleh was taken from such a family to her husband's house, her parents lived in poverty in a house belonging to their relatives, although they had "land and agriculture" in Farahan. In a time when, according to Pollock, seven-year-old girls were allowed to marry (see Pollock, 1989: p. 141), the Bakhtiari man fell in love with and became attached to a sixteen-year-old girl who was visiting her father in Tehran. The reason for this acquaintance, as can be seen from the memoirs of Pejman Bakhtiari, dates back to the reign of Nasser al-Din Shah Qajar; but Jhaleh, due to the same idea of family superiority, entered the house of Khan Bakhtiari with a feeling of dissatisfaction from the very beginning. This dissatisfaction gradually merged with other demands and fueled the war and quarrels between the husband and wife. According to

303 Abstract

Virginia Woolf, what allows a woman to know herself is "money," "room," and "leisure" (By Possession, Look at a Room of One's Own, 2005: p. 24); At the height of the constitutionalist conflicts with the despotic Shah and the opposing forces, Alamtaj moved from a small house to a large, spacious house with leisure and comfort that Khan Bakhtiari had prepared for her.

Alamtaj Ghaem-e-Maqami was a poet from a large and prominent family. Her early education and upbringing took place in the midst of misogynistic and anthropocentric traditions and habits, based on the prevailing artificial rationality, during the middle period of the Qajar rule. For reasons that we do not have time to recount in this article, she rebelled against the cumbersome traditions and the despicable customs and habits and the rationality that considered man the main axis of existence, and she wrote poetry against the norms of patriarchy. At the age of sixteen, she married Alimurad Khan Bakhtiari, a forty-year-old man with experience. The image and concept of the violent Bakhtiari man, thanks to the relatively comfortable life that was provided to this girl, wounded the passionate soul and psyche of this proud girl from the very beginning, so that she rebelled against a more general limitation and with this rebellion, established a new situation and foundation in the scope of modern Iranian culture and literature. The humiliating traditions, customs, and habits of a society that was forced to change, with the idea of a violent and warlike man who had a huge difference in the balance of equality, ignited the mind of a sensitive girl who was aware of women's rights in the modern era, so that, thanks to the existence and understanding of these two obstacles, she could both overcome herself and prepare the society that was worthy of change for a new transformation. If, according to Jung, true transformation takes place based on the confrontation between the two forces of good and evil, where the existence of one is due to the presence of the other, the traditional society and the Bakhtiari warrior man provided an opportunity for the poet's soul to soar.

Conclsion

AlamtajGhaemMaghami was a woman poet from a large family. Her early education and upbringing took place in the heart of traditions and customs, the primary principles of which were misogyny and chauvinism. This brave and wise woman rebelled against the cumbersome traditions and customs that were based on the contempt for women and the rationality that considered men to be the main axis of existence. At the age of sixteen, she married Alimurad Khan Bakhtiari, a forty-year-

old and experienced man. The image and image of the harsh Bakhtiari man, thanks to the luxurious life that was provided to this girl, scratched and wounded the passionate soul and mind of this proud girl from the very beginning, so that she would rebel against greater limitations and with this rebellion, create a new situation and foundation in the scope of modern Iranian culture and literature. The tradition, customs, and cumbersome habits in a society that was forced to change, along with a violent and warlike man who had a serious disagreement with his young wife, ignited the mind of this girl who had become aware of women's rights in the modern era, so that thanks to the existence of these two obstacles, she was able to both overcome herself and prepare the society that was worthy of change for a new change. If, according to Jung, true change takes place based on the confrontation of the two forces of good and evil, as the existence of one is due to the presence of the other, the traditional society and the warlike man of Bakhtiari provided an opportunity for the soul of this poet to soar.

Bibliography

- Abrahamian, Ervand. (1998). *Iran Between Two Revolutions*, translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi, Forth edition, Tehran: Ney.
- Adamiyat, Fereidoun. (1983). *Historical Articles*, Second edition, Tehran: Damavand.
- Afsar Bakhtyari, Darab. (1998). *Kalou-e Dam-e Barf (A Critical Review and Analysis of the Poetry of Afsar Bakhtyari)*, by Ali Mohammadi, First edition, Tehran: Moe'in.
- AzimiNezhadan, Shabnam. (2005). *Woman as an Architect of a Patriarchal Society*, First edition, Tehran: Akhtaran.
- Daneshvar Alavi, Nourollah. (1956). *Constitutional Revolution; The Isfahan and Bakhtyari Patriots Movement*, by Hosein Sa'adat Nouri, First edition, Tehran: Danesh Library.
- Etemadosaltane, Mohammad Hasan Khan. *Mera'tolboldan*, First edition, Tehran: University of Tehran.
- Foran, John. (1999). *Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution*, translated by Ahmad Tadayyon, second edition, Tehran: Rasa.
- Hafez, Shamsoldin Mohammad. (2006). *Hafez edited by Saye*, by Houshang Ebtehaj, Twelfth edition, Tehran: Karname.
- IrajMirza, Jalalolmamalek. (1972). *Divan*, First edition, Tehran: Mozaffari Library.
- Jale Qaem Maqami, Alamtaj. (1966). *Divan*, by Hosein Pejman Bakhtyari, First edition, Tehran: Khaje.
- Jale Qaem Maqami, Alamtaj. (1996). *Divan*, by Poulad Farrokhzad, First edition, Tehran: Ma.
- Karachi, RouhAngiz. (2011). *Eight Treatises on the Conditions of Women*, First edition, Tehran: Institute for Humanities Research.

305 Abstract

- Kasravi, Ahmad. (2005). *The History of Iranian Constitutional Revolution*, second edition, Tehran: Negah.
- Malekoshohara Bahar, Mohammad Taghi. (2002). *Divan*, Tehran: Elm.
- Malekzade, Mehdi. (1995). *The History of the Iranian constitutional Revolution*, Vols. 4-5, Fourth edition, Tehran: Elmi.
- McBurns, Elizabeth. (1995). *Come with me to the Land of Bakhtiari*, translated by Mehrab Amiri, Tehran: Anzan.
- Mohammadi, Ali. (1998). *Kalous-e Dam-e Barf*, First edition, Tehran: Moe'in.
- Mohammadi, Ali. (2017). *Sarv-e Rashid*, by Ebrahim Rahimi Zangene and Soheyl Yari Goldare, "Discourse and the Discourse of Emotion in Persian Poetry", First edition, Tehran: Dibache.
- Moshir Salimi, AliAkbar. (1956). *Woman of Eloquence*, First edition, Tehran: Elmi.
- Nahid, Abdolhosein. (1981). *Iranian Women in Constitutional Revolution*, Tabriz: Ehya.
- Oman Samani, MirzaNourollah. (1991). *Ganjine Alasrar*, by Mohammad Ali Mojahedi, First edition.
- Pejman Bakhtyari, Hosein. (1970). *The desert of Thought*, First edition, Tehran: Ebn-e Sina.
- Pejman Bakhtyari, Hosein. (1989). *Divan*, First edition, Tehran: Parsa.
- Polak, Jakob Eduard. (1989). *Persia: The Land and Its People*, translated by Keykavous Jahandari, Second edition, Tehran: Kharazmi.
- Sanasarian, Eliz. (2005). *The Woman's Right Movement in Iran*, translated by Noushin Ahmadi Khorasani, First edition Tehran: Akhtaran.
- Sardar Asa'd Bakhtyari, Jafargholi Khan Sardar Bahador. (2013). *Memoirs*, by Iraj Afshar, First edition, Tehran: Asatir.
- Shamim, Ali Asghar. (2000). *Iran under the Qajar Dynasty*, Eighth edition, Tehran: Modir.
- Woolf, Virginia. (2005). *A Room of One's Own*, translated by Saroura Nourbakhsh, Fourth edition, Tehran: Niloufar.
- Yousefi, Gholamhosein. (2004). *Cheshme-ye Roshan*, Tenth edition, Tehran: Elmi.

Articles and Essays

- Goudarzi, Hosein. (2004). "National Identity in the Poetry of Pejman Bakhtyari", *Journal of National Studies*, No. 20-22, pp. 111-132.
- Karachi, RouhAngiz. (2006). "The Constitutional Revolution and Women Poets", *Roudaki Journal*, No. 29, pp. 46-52.
- Razazifar, Afsar. (2000). "A Sociological Model of National Identity in Iran", *Journal of National Studies*, No. 5, pp. 101-133.
- Sardar Zafar Bakhtyari, Khosrow Khan. (1975). "Memoirs", *Vahid Journal*, No. 181, pp. 451-458.
- Yousefi, Gholamhosein. (2005). "The First Feminist Poet of Iran", *Hafez Journal*, No. 21, pp. 80-81.

بازخوانی بیست و هفت قطعه از سروده‌های عالمتاج قائم‌مقامی و بازیابی نقش علی‌مرادخان بختیاری در آن سروده‌ها

علی محمدی*

چکیده

عالمتاج قائم‌مقامی، شاعری از خاندان قائم‌مقام فراهانی در دوره مشروطه بود و آموزش و پرورش ابتدایی‌اش در خانه پدری سر و سامان داده شد. او در شانزده‌سالگی به ازدواج مردی چهل‌ساله از مردان جنگ‌جوی بختیاری درآمد. هرچه این مرد دل در گرو مبارزه، جنگ‌جویی، شکار، حماسه و کوهستان داشت، عالمتاج دل در گرو هنر، ادبیات و رمانتیک‌سازی داشت که از گوهر ذاتی‌اش می‌جوشید. این اختلاف شخصیت، به نزاع خانوادگی و سرانجام به جدایی منجر گردید. این زن و شوهر، هر دو در تاریخ و ادبیات دوره مشروطه، دارای اهمیت‌های قابل توجهی بوده‌اند که به نظر نگارنده این مقاله، آن اهمیت چنان که باید برجسته نشده و در معرض نگاه تاریخ‌دانان و منتقدان ادبیات؛ به ویژه ادبیات بیداری زنان واقع نشده است. نویسنده این مقاله، با روش تحلیل تاریخ و تحلیل محتوای شعر عالمتاج که به ژاله تخلص جسته، نقش هردو شخصیت را در دوره مشروطه، چه از نظر تاریخی و چه از نظر ادبی، بسیار قابل توجه دیده و برای اثبات ادعای خویش به بازخوانی سروده‌های ژاله رو آورده است.

کلیدواژه‌ها: علی‌مرادخان بختیاری، عالمتاج قائم‌مقامی، تاریخ مشروطه، شعر زنانه و ادبیات مشروطه.

* استاد تمام گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. a.mohammadi@basu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۳۰

۱. مقدمه

تاریخ اسلامی ایران با همه پستی و بلندی‌هایش، از نظر دوره‌های حکومتی، پادشاهی و اهمیت اثرگذاری و دوران‌سازی، به باور بسیاری از تاریخ‌پژوهان، دو ستیغ پرشکوه داشته است. ستیغ نخست به دوره سیمین سامانی مربوط است که زمینه‌هایی برای اعتلای اندیشه و فکر فراهم آمد و تاریخ ایران بزرگ، ورق‌های اساسی خورد و از نظر فرهنگی و رشد تمدن دارای چنان شکوهی شد که در سراسر تاریخ جهان، نظیری برای آن تصور نمی‌توان کرد. محصول فکری و فرهنگی آن دوره باشکوه، شاعران و دانش‌مندان بودند که صیت و آوازه‌شان گوش فلک را کر کرد و هنوز هم در محفل‌های دانشی و تمدنی جهان درباره آن‌ها سخن گفته می‌شود.

دوره دوم به بیداری مردم در عصر مشروطه بازمی‌گردد که کاروان جنبش و حرکت این دوره زرین، با حمایت، شجاعت و از جان‌گذشتگی‌های مردانی بزرگ، زنانی شجاع، اقوام و قبیله‌هایی از گردنه و کتل‌های دشوار گذشت و به روزگار نو رسید. در این جنبش و نهضت روشنگری اخیر، هم زنان حضور پررنگی داشتند و هم بختیاریان نقش بسیار برجسته‌ای بازی کردند.

یکی از آن بزنگاه‌هایی که بختیاریان به داد نهضت مشروطه رسیدند، هنگامی بود که از امضای فرمان مشروطه، دوسه سالی بیش نمی‌گذشت و محمدعلی‌شاه با به توپ‌بستن مجلس به کارگزاری لیاخفروسی و کشتار و تهدید و ارباب روشن‌فکران و پیشروان نهضت مشروطه، می‌رفت که نهال تازه آزادی را از ریشه و بن برکند، بختیاری‌ها در این وقت و در فتح تهران به یاری این نهضت شتافتند (بنگرید به کسروی، ۱۳۸۴: ص ۸۵۲ و ۹۰۰) و اگر در آن بحبوحه حمایت آن‌ها نبود، ممکن بود که سرنوشت نهضت مشروطه، به گونه دیگری رقم بخورد (بنگرید به ملک‌زاده، جلد پنجم: ۱۰۸۱). دومین بزنگاهی که باز بختیاری‌ها در آن نقش فراموش‌نشده‌ای داشتند، به آشوب بازپس‌گیری تهران و بازگشت و اتحاد محمدعلی‌شاه با برادرانش در کردستان باز می‌گردد که اوج درگیری آن در نزدیکی‌های ساوه رخ داد. محمدعلی‌شاه و سالارالدوله، پسران مظفرالدین‌شاه با ارشدالدوله، یکی از متهوران مخالف مشروطه و کسی که در به توپ‌بستن مجلس شورا، نقش مهمی داشت، با تجهیز سپاه، یافتن روحیه و قوت قلبی که پس از فتح همدان و کردستان نصیب آن‌ها شده بود، آمده بودند که کار مشروطه‌خواهان را برای همیشه یکسره کنند. در چنین هنگامه‌ای، بختیاری‌ها در ورامین و به ویژه ساوه و اطراف آن، جلو لشکر خصم را که

بازخوانی بیست و هفت قطعه از سروده‌های عالمتاج قائم‌مقامی ... (علی محمدی) ۳۰۹

در پی فتح تهران بودگرفتند. در پی این جافشانی‌ها بود که نهضت مشروطه بار دیگر توانست نفس راحتی بکشد.

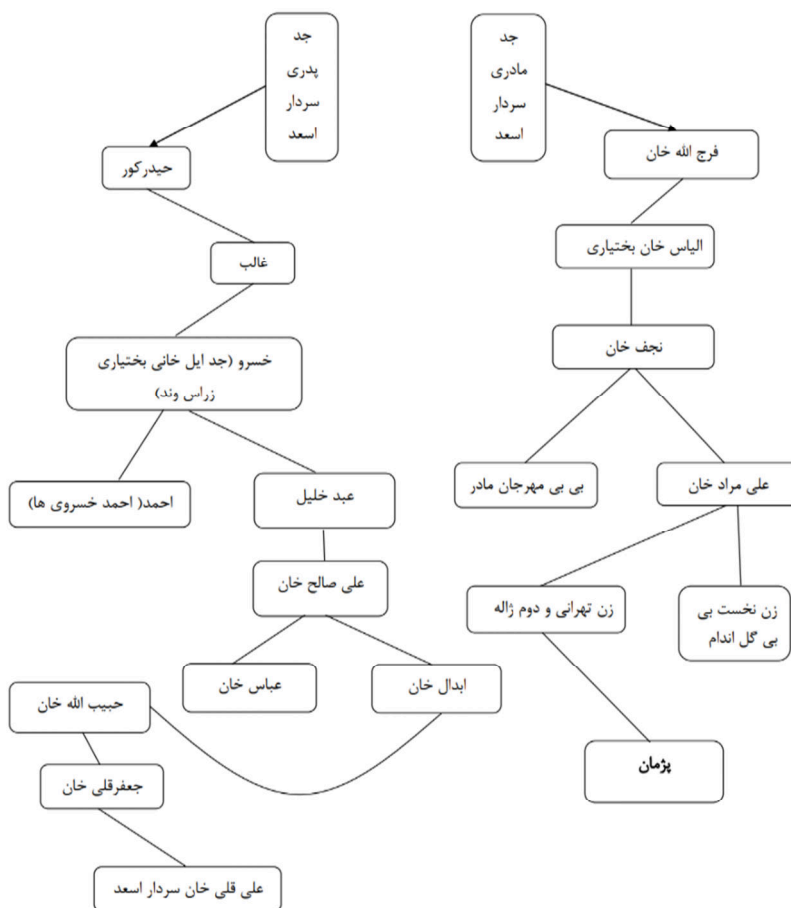
۲. هدف و پرسش‌های پژوهش

هدف این پژوهش، نگاهی دیگر به زندگی علی‌مرادخان بختیاری و بازخوانی شخصیت او در سروده‌های ژاله و بررسی شعر ژاله از منظر روشنفکری زنان در دوره مشروطه است. فرضیه‌های تحقیق ما هم این است که تاریخ در حق علی‌مرادخان بختیاری دچار بدخوانی شده و نقش ژاله یا عالمتاج قائم‌مقامی، در تحوّل فکری زنان در ایران، چنان که باید، در مطالعه و تحقیق نیامده است.

۳. پیشینه پژوهش

در باره علی‌مرادخان بختیاری، نوشته قابل توجهی در دست نیست؛ تنها در مقدمه‌های سروده‌های فرزندش، پژمان بختیاری، سخنان مختصری آمده که خود قابل تأمل است. همچنین، در باره او، تحت تأثیر برخی از سروده‌های عالمتاج قائم‌مقامی در دیگرکتاب‌ها و مقاله‌ها، گزارش‌ها و سخنانی رواج یافته که نیاز به تأمل و بازخوانی دارد. در باره عالمتاج قائم‌مقامی هم؛ گرچه مقاله‌هایی نوشته شده، اما به گفته استادغلامحسین یوسفی: «او به اندازه استحقاقش، شناخته نشده است» (بنگرید به همو، ۱۳۸۴: ص ۸۰) و ضرورت بازخوانی شعر و شخصیت او همچنان احساس می‌گردد.

۴. علی مرادخان بختیاری

علی مرادخان (زادروزش به احتمال، ۱۲۳۵ و مرگش در ۱۲۹۰ یا ۹۱ خورشیدی)، چنان‌که از «شجره‌نامه» اش که بالاتر آمده پیدا است، فرزند نجف‌خان و نوۀ الیاس خان بوده که این دو خان بزرگ در میان خان‌های بختیاری، اسم و آوازه‌ای داشته‌اند. هرچه از علی مرادخان می‌دانیم، همان است که پژمان در مقدمه دیوان کویر اندیشه و مقدمه دیوان عالم‌تاج گفته و ما بر این باور هستیم که وی در آن داورها، تحت تأثیر ساختار عاطفی سخنان مادرش در سروده‌ها بوده است. جز این دو سند، تنها گزارشی که درباره او در سراسر تاریخ بختیاری و تاریخ مشروطه می‌یابیم، یکی دو جمله از سردار ظفر و سخنان کم‌مایه اندکی در

بازخوانی بیست و هفت قطعه از سروده‌های عالمتاج قائم‌مقامی ... (علی محمدی) ۳۱۱

یادداشت‌های دیگران است که محصول آن، ترسیم شخصیتی گمنام و بی‌سواد، ناآگاه و خشن و روستایی و بی‌فرهنگ بوده است؛ متنها از گفته‌ها و ناگفته‌های پژمان درباره پدرش، چنین می‌توان فهمید که او نه تنها بی‌سواد نبوده (چنان که برخی نوشته و پنداشته‌اند) بلکه از مردان برجسته سیاست‌مدار و تا اندازه‌ای آگاه در عرصه گفت‌وگوهای سیاسی و فرهنگی غالب روزگار خویش بوده است.

وقتی محمدعلی‌شاه برای بازگرفتن تاج و تختی که لیاقت آن را نداشت، به ایران بازگشت و با همراهی شعاع‌السلطنه (برادرش) و ارشدالدوله (یکی از مخالفان سرشناس مشروطه) از راه گمیش‌تپه به سوی تهران رهسپار گردید؛ در این هنگام، سالارالدوله، فرزند سوم مظفرالدین‌شاه و برادر محمدعلی‌شاه در کرمانشاه به قوای مخالف پیوست و طایفه‌های کلهر، سنجایی، شاهسون، قراچه‌داغ، خلخال، جاف و لران لرستان را (از آذربایجان تا لرستان) با خود همراه کرد و در جنگ ملایر هم بر سپاه بختیاری نخست چیره شد؛ اما در نزدیکی‌های ساوه، جعفرقلی‌خان بختیاری (پسر علی‌قلی‌خان، سردار اسعد بختیاری) با دوهزارسوار و دویست‌نفر مجاهد با محدودی آتش‌بار توپ‌خانه، پس از نُه‌ماه جنگیدن بر سپاه مهاجم پیروز شد و با یک‌صد و بیست‌نفر از رؤسای آنان که اسیر شده بودند، به پایتخت بازگشت. پژمان بختیاری، ضمن یادآوری فحوای سخنان یادشده، گفته:

از کرج تا تهران آذین شده بود و من خود به خاطر دارم که اسعد (جعفرقلی‌خان) بر اسبی سفید نشسته، پدرم در سمت راست او و یفرم (یفرم‌خان ارمنی) در طرف چپ او، پیشاپیش اسیران که تا یک‌ماه پیش، خود را فاتح و تهران را لقمه چرب و نرمی برای یغما و تجاوز به نوامیس اهالی می‌شمردند، آهسته حرکت می‌کردند و شور و شوق استقبال‌کنندگان، نهایت نداشت (۱۳۴۹: و).

کسی که در دست راست جعفرقلی‌خان جای گرفته و در مقابل یفرم ارمنی که در سوی دیگر بوده، گام برمی‌داشته، همان‌علی‌مرادخان بختیاری بوده و چنین کسی نباید سوار کوچکی باشد؛ چنان که اینک در تاریخ نام و نشانی از او باقی نمانده است. صفحه‌هایی از دفترهای تاریخی ما، به یفرم ارمنی بخشیده شده که لابد حقیقت بوده؛ متنها آن‌سوار رشیدی که در سمت راست سپاه پیروز از جنگی چنان‌مهیب وارد تهران شده، در کجای تاریخ مشروطه نامش آمده است؟ در کتاب «خاطرات» سردار ظفر (خسروخان، فرزند حسین‌قلی‌خان و برادر کوچک سردار اسعد و صمصام‌السلطنه)، هم اشاره‌ای به این خان بختیاری دیده می‌شود و با این که می‌گوید: «علی‌مرادخان میرپنجه، خالوی سردار اسعد که

پسر نجف‌خان، پسر الیاس‌خان بود و از جانب جعفرقلی‌خان در طهران، رئیس سواران بختیاری بود، از جانب شاه با دست‌خط که به خوانین نوشته بود، آمد بختیاری» (بنگرید به همو، ۱۳۵۴: ص ۴۵۳) باز هیچ آگاهی درخوری درباره این خان و رسول شایسته به دست نمی‌دهد (همچنین بنگرید به خاطرات سرداراسعد بختیاری، ۱۳۹۲: ص ۲۸۶)، از این‌رو هرچه در ذهن جویندگان تاریخ بختیاری از نام و کردار علی‌مرادخان، فرورفته؛ همان گزاره‌هایی است که در سروده‌های ژاله و پیش‌گفتارهای پژمان، آمده (از جمله، بنگرید به یوسفی، ۱۳۸۳: ص ۴۲۶). این گزاره‌ها چیست؟ خانی سرریز از خشونت، با طبعی زمخت، بی‌سواد، مردی سیاه‌چرده، با تهریشی جوالدوزی که زشت است و ممسک است و خسیس است و پیر است و فرتوت. گزاره‌های نادرستی که سرچشمه آن، بیش‌تر برساخته شعر و ادبیات و همه از سوی زنی گفته شده که فریاد ستم‌دیدگی‌اش، گوش فلک را کر ساخته بود.

ژاله شاعری بود که از روی نازکی خیال، گاهی همسرش را به دید رقیبی می‌نگریست که مانع دست یافتن او به اوج نبوغ شاعری و هنرمندی بود. شاعر نابغه‌ای که هم چون نیایش، قائم‌مقام فراهانی، به گفته کمبل، یک‌دنده، خودرأی و مغرور بود (بنگرید به همو، به نقل از آدمیت، ۱۳۶۲: ص ۱۳). او با همسرش بگومگو داشت، اما آن‌ها را از طریق شعر ابلاغ کرده بود. بگومگوهای سر و همسری که اغراق و مبالغه ادبی داشت، یک‌باره رنگ تاریخ به خود گرفت. دختری که همیشه و گاهی به حق، خود را یک‌سر و گردن از مرد بختیاری بالاتر می‌دید و همسرش را پیر و خشن قلمداد می‌کرد؛ در حالی که آن خان مقتدر بختیاری در هنگام ازدواج، بیش‌تر از چهل سال نداشت و او مانند بسیاری دیگر از خالوها، عم‌زادگان، خواهرزادگان و خان‌های بختیاری، نه تنها باسواد بود و از پیشرفت‌های فرهنگ آگاهی داشت، از سر دانش و آگاهی و وطن‌دوستی، به آن همه ساز و رونق و زرق و برق، خوش‌بین هم نبود.

علی‌مرادخان اگر برآمده از خشونت قله‌ها و ستیغ زاگرس هم بود، هرگز به سنت و عادت مردان زن‌ستیز آن روزگار، با عالمتاج رفتار نکرد؛ گرچه پژمان او را خوگرفته به «خشونت کوه‌نشینی» و «بی‌اعتنا» به زیبایی منسوب می‌داشت (بنگرید به همان مقدمه، ۱۳۴۵: ص ۱۱)؛ اما چنان که از تحلیل این مقاله برمی‌آید، به مصداق دیگر مردان بختیاری که زنانشان، آزادانه در کوه‌پایه‌ها و دشت‌ها و باغ‌ها می‌گردند و نقاب به چهره نمی‌زنند (بنگرید به الیزابت مکین‌رژ، ۱۳۷۳: ص ۹۵)، ژاله را در خانه، آزاد و مطلق‌العنان می‌داشت.

اگر هنر شعر و عرفان دختر فراهانی، در خانهٔ بختیاری قدر دانسته نشد، هنر غیرت‌مندی آن بختیاری پاسدار فرهنگ و عزت ایران بزرگ هم در این خانه ارج نهاده نشد. اگر عالمتاج به همسری نیاز داشت که بنشیند و خیال‌های عارفانه و پنداشت‌های شاعرانهٔ لطیفش را ارج نهد، آن بختیاری نیز به محرمی نیاز داشت که بتواند قدر حمیت، ارزش رشادت و جنگ‌جویی او را که در راه آزادی و ایران می‌جنگید، پاس بدارد. گزارش‌های به دست آمده از زندگی این زن و شوهر خطاهای بزرگی دارد؛ چنان که مرد بختیاری را دیو خشنی قلمداد کرده که خون چل‌گیس شعر و ترانه و غزل را در شیشه کرده بود، اما خوش‌بختانه اعتراف‌های ژاله در دیوانش علیه این گزارش‌ها است. ژاله در همان سروده‌هایی که سرچشمهٔ بدخوانی شخصیت علی‌مرادخان بود به ما می‌گوید که پشیمان شده، اعتراف می‌کند که همسرش را دوست داشته و قوم و تبار خود شاعر چون چشم دیدن سعادت او را نداشتند، برای این که او را از بختیاری پرصلابت جدا سازند و به فراهان ببرند و زمین‌های مرده‌ریگ پدر و سیم و زر مادرش را از چنگش بیرون آورند، زیر پایش نشستند و با همهٔ عقل و کیاست و شعوری که داشت، فریض دادند.

پژمان بختیاری گفته که پدرش از عشق چیزی نمی‌دانست و درد اصلی مادرش همین بود: «پدرم زن را برای سه چیز می‌خواست: خانه‌داری، تربیت فرزند و تمتع نفسانی» (بنگرید به مقدمهٔ کویر اندیشه، ۱۳۴۵: ص ۱۱)؛ در حالی که مادرم عشق می‌خواست، تمنای متاعی که در چنتهٔ بختیاری نبود. سخن پژمان در دورهٔ پهلوی دوم البته قابل فهم است؛ اما در دورهٔ قاجار و پیش از انقلاب نخست زنان این سخن چنان که باید، قابل فهم نیست. زمانی که رابطهٔ زن و مرد، تصویری از رابطهٔ قدرت مطلقه و شاه و رعیت در جامعه بود (بنگرید به فوران، ۱۳۸۲: ص ۲۰۶) و در پارادایم اصلی و هژمونی اجتماع، زن ایدئال، زنی بود که هویت خویش را در پرتو هویت همسرش پاک باخته باشد (بنگرید به شمیم، ۱۳۸۷: ص ۳۵۴)؛ چگونه می‌توان انتظار داشت که مردی بختیاری، به طور استثنا، عشق از آن دست بیازد که شاعر رمانتیکی چون پژمان بختیاری در نظر داشت؟

۵. عالمتاج قائم مقامی

عالم‌تاج، چنان که از نمودار بالا دانسته می‌شود، دختر بزرگ میرزا فتح‌الله قائم‌مقام بود که جز خودش، پنج خواهر و برادر دیگر داشت. میرزا فتح‌الله، فرزند میرزا علی قائم‌مقام و او فرزند میرزا ابوالقاسم، همان قائم‌مقام پرآوازه فراهانی است. این دختر در سال ۱۲۶۲ خورشیدی، در دوره‌ای که به گفته آبراهامیان، ایران مدرن در حال شکل‌گیری بود (بنگرید به «همو»، ۱۳۸۹: ص ۸۰) در خانواده‌ای چشم به جهان گشود که به سنت نیاکانش، همگی اهل سواد و کتاب بودند، متنها این‌زنان با سواد در مدرسه خانه، سواد آموخته بودند (بنگرید به سانساریان، ۱۳۸۴: ص ۷۳) و هنوز در جامعه، بستری برای فهم سوادآموزی آنان، فراهم نیامده بود و هنوز در عرف جامعه، «درس خواندن و باسواد شدن زن را گناه نابخشودنی می‌دانستند» (بنگرید به ناهید، ۱۳۶۰: ص ۱۸). وقتی ژاله، از چنین خانواده‌ای به خانه همسر

بازخوانی بیست و هفت قطعه از سروده‌های عالمتاج قائم‌مقامی ... (علی محمدی) ۳۱۵

برده شد، پدر و مادرش با بی‌بضاعتی در خانه‌ای زندگی می‌کردند که به وابستگی‌شان تعلق داشت، اگرچه در فراهان "ضیاع و عقاری" داشتند. مرد بختیاری، در روزگاری که به گفته پولاک برای دختران هفت‌ساله، اجازه شوهرکردن می‌گرفتند (بنگرید به «همو»، ۱۳۶۸: ص ۱۴۱) عاشق و دل‌بسته دختری شانزده‌ساله شد که با پدرش در تهران، رفت و آمد داشت و سبب این‌آشنایی هم چنان که از خاطرات پڑمان بختیاری برمی‌آید به عهد ناصرالدین‌شاه باز می‌گشت، متها ژاله به سبب همان‌پندار برتری نیاکانی که با خود داشت، از همان‌آغاز با احساس نارضایتی به خانه خان بختیاری قدم نهاد. این نارضایتی کم‌کم با توقع‌های دیگر درهم آمیخت و به نقار زن و شوهر دامن زد. به گفته ویرجینیا وولف، آنچه به یک‌زن مجال می‌دهد که خودش را دریابد، «پول» و «اتاق» و «فراغت» است (با تصرف، بنگرید به اتافی از آن خود، ۱۳۸۴: ص ۲۴)؛ عالمتاج در اوج درگیری‌های مشروطه‌خواهان با شاه مستبد و قوای مخالف، از خانه‌ای کوچک و محقر، به خانه فراخ و بزرگ با فراغت و آسایش درآمد که خان بختیاری برای او تدارک دیده بود.

۱.۵ شعر و جهان شاعری عالمتاج

درباره جنبش زنان در دوره مشروطه، سخنان بسیاری گفته شده است. وضعیت زنان، در دوره قاجار، دو چشم‌انداز و بافت کلی داشت. یکی آنچه که تابع سنت بود و سابقه آن به دوره صفوی می‌کشید و همان الگوهایی را داشت که به عنوان مثال، نمونه‌های سنتی و دل‌گزایش را در کتابی چون «هشت‌رساله در بیان احوال زنان» می‌بینیم (بنگرید به کراچی، ۱۳۹۰: ص ۱۸۰). بافت و چشم‌انداز دوم جنبش روشنفکری زنان بود که از دل خاندان سیاستمداران دوره ناصری و قاجاری برآمد و زمینه‌های تحوّل فکری عام زنان را فراهم آورد. وجود دانشجویان و دانش‌آموزان دارالفنون که یکی از عامل‌های بیداری مردم ایران در دوره مشروطه به شمار آمده، به گفته اعتمادالسلطنه، دوره اولشان از پسران اعیان و اشراف بودند (بنگرید به همو ۱۳۶۷: ص ۱۰۸)؛ لاجرم، جنبش ترقی‌زنان هم از همین‌خاندان‌ها سرچشمه گرفت. زنان برخی از پادشاهان و امیران قاجار و برخی از سیاستمداران آن دوره، بر خلاف سنت‌های نادرست و تحمیل‌شده که برای مثال، به مدرسه رفتن زن را حرام می‌دانست، از نهان‌خانه بیرون آمدند، نزد آموزگار نشستند، دست به نوشتن بردند و با حضور پررنگ خویش در جامعه، زمینه تحول اندیشه آزادی زن و دفاع از حقوق حق آن‌ها را در دوره‌های بعدی فراهم آوردند. ژاله یا عالمتاج قائم‌مقامی، شاعر دوره مشروطه، از دل

چنین زنانی برآمد و درفش درخشان خود را در کنار شاعران بزرگی برافراشت که بیش‌تر آن‌ها از جنس مردان بودند. شاعرانی چون سیداشرف حسینی قزوینی یا نسیم شمال، ایرج میرزا، دهخدا، عارف قزوینی، لاهوتی، ملک‌الشعراى بهار، فرخی یزدیو پروین اعتصامی. از میان شاعران یادشده‌تنها پروین زن بود. پروین اعتصامی (۱۲۸۵ - ۱۳۲۰) گرچه نزدیک به بیست سال پس از عالم‌تاج (۱۲۶۲ - ۱۳۲۵) به دنیا آمده بود و پنج سال پیش از ژاله چشم از جهان فروبسته؛ منتها زمینه شعر، موضوع، محتوا، بلاغت و ساختار زبانش، با ژاله تفاوت چشم‌گیری داشت.

ما در این‌گفتار، شعر ژاله را به سه دوره، تقسیم کرده‌ایم:

الف) دوره نخست، دوره کوتاهی است که عالم‌تاج، در خانه علی‌مرادخان بختیاری بود،
ب) دوره دوم، دوره‌ای است که او به فراهان بازگشت و در خانه پدری با حسادت زنان پیرامون خویش روبه‌رو گردید،

پ) دوره سوم، دوره‌ای بود که ژاله در تهران و در کنار پسرش پژمان بختیاری زندگی می‌کرد. در میان این سه دوره، سروده‌های دوره نخست، بیش‌تر معطوف به زندگی، تجربه‌ها، خیال‌ها و پنداشت‌های خودش است. سروده‌های دوره دوم، اگرچه گاهی به دوره اول زندگی‌اش معطوف می‌گردد، درخشان‌ترین سروده‌هایی است که او در دفاع از حقوق زنان دارد و سروده‌های دوره سوم به سبب‌هایی که این‌جا اشاره‌وار از آن خواهیم گذشت، درست مانند زندگی‌اش در این دوره، بدون فروغ و سرشار از ناامیدی و حرمان است. ژاله، به چندسبب با زنان روزگار خودش و شاعران بزرگ دوره مشروطه، متفاوت بود:

الف) در حیطه مضمون، محتوا و پیام، در میان زنان شاعر و نویسنده، پیشروی ندارد و مقلد نیست؛ با این حال، محتوا و مضمون شعر او اگر پاره‌ای از سخنانش را که به وضعیت زن و زنان روزگار خود پرداخته، نادیده بگیریم؛ با بقیه مضمون‌های شعر معاصرانش، نزدیک است. به عنوان مثال، میان سخنان او و ایرج‌میرزا، لاهوتی، عارف قزوینی و عشقی، مشابهت‌هایی می‌توان یافت، با این تفاوت که در سخن شاعران یاد شده، به ویژه در حوزه دفاع از زنان؛ عمق، درد، خاصیت، پافشاری و ساختار منسجم سخنان ژاله را نمی‌توان دید. شعر ژاله درباره حجاب، آزادی، حقوق زنان، شخصیت و فردیت، به شعر ایرج‌میرزا نزدیک است؛ منتها

بازخوانی بیست و هفت قطعه از سروده‌های عالمتاج قائم‌مقامی ... (علی محمدی) ۳۱۷

برای نمونه، ایرج، برای این‌که با حجاب اجباری مخالفت کند، خواسته یا ناخواسته تازش به حجاب را با تازش به زن، درآمیخته است،

ب) سروده‌های زنانه او جنبه شعاری و تظاهراتی ندارد. ژاله با نام زنان بازی نکرده، دفاع از زن را سپری برای خودنمایی نساخته؛ بلکه شعرش در این موضوع حدیث نفس است و به گونه طبیعی و از سر باور سروده شده، به گونه‌ای که سراسر سخنان او را زنانه کرده است. ما در دیوان ژاله، برای نخستین بار با پدیده «شعر زنانه»، روبه‌رو می‌شویم. شعری که شناسنامه و جنسیت دارد؛ یعنی شعری نیست که مردی برای زنان سروده باشد؛ هم‌چنین شعری نیست که جنبه بیانیه‌ای داشته، زنی برای دفاع از زنان سروده باشد و سرانجام شعری نیست که زنی برای چیزهای دیگر سروده باشد؛ بلکه شعری است که خود به خود صاحب شناسه و نشانه است و اگر در آن دفاع از زنان دیده می‌شود، آن دفاع پاره‌ای از گوهر وجودی شعر است. از تار و پودش پیدا است که از گلوی زنی تراویده و سخنی است که با جنس گوینده‌اش یگانه و ملموس است،

پ) سومین ویژگی شعر ژاله، به ویژگی‌های زبانی و بلاغی آن بازمی‌گردد. زبان شعر در عین سادگی و تازگی، بوی کهنگی می‌دهد؛ بدین معنا که خواننده مأنوس با ادبیات کلاسیک را نمی‌رماند و در عین حال، جلب‌کننده آن مخاطبی است که در شعر نو به دنبال فرصت‌های تازه می‌گردد، زبان و بیان شعر، عمق دارد و اجازه می‌دهد که خواننده به ژرفای زیبای آن فرو برود و آن را بکاود و با دست پر به سطح آن بازگردد. هم‌چنین شعر ژاله از نظر زبانی، اصیل می‌نماید و از نظر بلاغی، سرشار از بلاغت ملموس و محسوس زبان فارسی است. بلاغت کهن را با زبانی ساده و تازه در شعر او می‌بینیم و در کنار موضوعات تازه، سنت بلاغی آن، شربت گورایی از انس و عاطفه می‌سازد،

ت) ویژگی دیگر شعر ژاله به جنبه‌های گفت و گویی و روایتی شعر او بازمی‌گردد. سخن‌گفتن با چرخ خیاطی، با آینه، با سماور، با شانه و دیگر چیزهای پیرامونش که پس‌تر الگویی برای شعر پروین است، زبان شعر را از دایره محدود تک‌گویی و زاویه‌دید دانای کل، بیرون آورده و خاصیت داستان‌پردازی و روایت، مجال زیباتری برای خواننده گشوده است،

ج) آخرین و مهم‌ترین ویژگی شعر ژاله به نظر ما، به دنیای عاطفی آن بازمی‌گردد. ویژگی‌ای که بیش‌تر به سبب حضور روایت‌های تازه، دست‌آورد شعر معاصر است. در پاره‌ای از سروده‌های او به سبب گره‌خوردگی زبان با عاطفه و اصالت بیان با شاعری روبه‌رو می‌شویم که در سراسر گستره ادبیات بزرگ خویش، کمتر نظیری برای او می‌توانیم یافت؛ از این‌رو شعر ژاله در میان شاعران انبوه ایران و در سراسر ادبیات فارسی بدیلی ندارد.

۶. پاره‌ای از سروده‌های عالمتاج با تکیه بر مشخصه شعر زنانه او و بازخوانی نقش و شخصیت خان بختیاری در آن سروده‌ها

این گفتار، چنان‌که پیش‌تر هم گفته شد بیش‌تر گرد دو محور شکل گرفته است. نخست نشان‌دادن چهره‌ای تازه از خان بختیاری که یگانه همسر عالمتاج بوده و دیگر تبیین مقام شاعری و بیان کیفیت شعر زنانه شاعر که به سبب‌هایی که گفته شد، این کیفیت به خود او منحصر بوده است.

۱. **قطعه یکم (پیام به زنان آینده)**، هفده‌بیت دارد و از ساختار منسجم آن می‌توان فهمید که ما با شاعری‌سترگ، روبه‌رو هستیم (۱۳۷۴: ۳۳). در این قطعه به ساختارهای پوسیده و در عین حال، مصیبت‌بار زندگی زنان در جامعه و چهاردیواری محصور آن‌ها که بهانه‌هایش، عفت، شرع، عرف و سنت باشد، اشاره کرده و راه برون‌رفت از این مصیبت را، توجه آن‌ها را به انسجام و وحدت، سواد و پرهیز از خرافه دانسته است. او در این شعر که با این پاره: «مرد اگر زن را بیازارد به عمدا مرد نیست» آغاز می‌گردد، هیچ سخنی از وضع زندگی مشترک خود و خان بختیاری، نگفته؛ اما با توجه به حال و هوای شعر و سخنان مندرج در آن به نظر می‌رسد که در دوره دوم، یا سوم زندگی او سروده شده باشد.

۲. **قطعه دوم (چه می‌شد)**، خطاب به مادرش و در دوره دوم و به احتمال، در فراهان سروده شده است (همان: ۳۶). درست است که در این سروده، از همسری با مرد بختیاری گله و شکایت داشته، اما تا اندازه‌ای جانب عدالت را رعایت کرده، به برخی از صفت‌های خوب او نیز اشاره کرده است: «نگویم پیر و ممسک بود و آتش‌خو ولی آخر / بدان نابالغی شوهر، چه می‌شد گر نمی‌کردم؟! این شعر که گویا در قالب

بازخوانی بیست و هفت قطعه از سروده‌های عالمتاج قائم‌مقامی ... (علی محمدی) ۳۱۹

قصیده فراهم آمده، یکی از دردآورترین سروده‌های عاطفی اوست. شعری سرشار از عاطفه غربت آدمی و غربت دختری بی‌پناه که از همه سو مورد بی‌مهری و قهر طبیعت واقع شده است. قهر از سوی پدر و مادری که خود را به شوهردادن او ناچار می‌دانستند، از همسری که گرفتار خشونت طبیعی بوده و سرانجام قهر از خودش که ناشکیبا و ناصبور بوده است. خطاب به مادرش می‌گوید، اگر می‌خواستی من را به کام مرگ (همسر) بفرستی، چرا به مکتب و حضور استاد فرستادی؟ اگر نادان بودم، شاید آن دردها را بیش‌تر تحمل می‌کردم. ژاله این‌جا به همه موضوع‌هایی که در خانه پدری از استاد آموخته، اشاره می‌کند: منطق، مقولات، عرض، جوهر، معانی و بیان. موضوعاتی که به ژاله، اعتماد به نفسی بخشیده بود که خود را در فهم هر مقوله علمی، حکیم‌وار، قادر می‌دانست و روان معترض او را آشفته‌تر می‌ساخت.

۳. **قطعه سوم (زن و آینه)**، عنوانش «نقش آینه» است (همان: ۳۹). با کاربست ردیف «آینه»، اگرچه در پیری طبع‌آزمایی جوانانه‌ای داشته؛ از پس مضمون‌پردازی با این‌ردیف اسمی، برآمده است. در این سروده که با این پاره: «من در این رنج‌آشیان تنها و تنها آینه» آغاز می‌گردد، ما بیش‌تر از پیش به چهره زیبای ژاله در هنگام جوانی پی می‌بریم؛ البته موضوع زیبایی ژاله، در سراسر سروده‌هایش حضوری آشکار دارد. خاصیتی که یکی از سبب‌های بزرگ جدایی او از همسر و غرور آن دختر، در دوره جوانی بوده است. زمان و مکان این سروده، به احتمال در دوره سوم و در شهر تهران بوده باشد.

۴. **قطعه چهارم (تصویر هستی)**، تجلی‌گاه برخی از طغیان‌های روحی و روانی ژاله به ویژه، بیان‌گر نگاهی است که دیگران و خود او به زن و مرد داشته است. در این طغیان، ازدواج شرعی را «حرامی با حلال آمیخته» می‌خواند که یکی از تندترین انتقادهای دلیرانه و سنت‌شکنانه‌ی او به رسم و آیین‌های ناپسند ازدواج بوده است: «آن‌چه من دیدم به عهد شوم شوهرداری‌ام/ بود خود جمعیتی با اختلال آمیخته» (همان: ۴۲).

۵. **قطعه پنجم (فرق مرد با زن)** که از نظر فرم و محتوا، قابل توجه است و ردیف زیبایی دارد و با زبانی طنزآمیز، به فرق میان زن و مرد، اشاره کرده است:

خواهرم پرسید فرق مرد و زن در چیست گفتم / گویمت این قصه را با نکته‌ای سر بسته
اما // در دکان آفرینش جنس ما و اوست یکسان / عمر ما طی می‌شود در کیسه‌ای
در بسته اما // در فراز کاخ هستی او به پروازست و ما هم / جنبشی داریم در کنج قفس
پر بسته اما // دست قدرت فرش کردست از ازل باغ جنان را / زیر پای مادران بر روی
مادر بسته اما // ناامید از بخت نتوان شد که بس درهای رحمت / پیش روی ماست تا
دامان محشر بسته اما // گر نبازی خویش را ای آشیان گم کرده ای زن / غیر از این ره نیز
باشد راه دیگر بسته اما // تا برون آید زن از این محبس مرد آفریده / دست و پا باید که
هست ای جان خواهر بسته اما (همان: ۴۵)؛

چنان که از زمینه‌های تاریخی آن پیداست، به دوره دوم زندگی ژاله مربوط است
و ما زمینه‌های ناخشنودی او از فراق را در این شعر طنز، می‌بینیم.

۶. **قطعه ششم (عشق و احسان)** که با ردیف «زیستن»، فراهم آمده، با توجه به
تجربه‌های تلخ خویش، به زنان هشدار می‌دهد که تن به زندگی ننگین ندهند. زن
نباید ذخیره کامروایی مرد واقع شود. زن باید فرق ازدواج و تن‌فروشی را بداند:
«تن‌فروشی باشد این یا ازدواج / جان‌سپاری باشد این یا زیستن» (همان: ۴۸).

۷. **قطعه هفتم (فرزند به دنیا نیامده)** در سن هجده سالگی و در خانه همسر سروده
شده است. استاد یوسفی در کتاب چشمه‌ی روشن، تجربه ژاله را که در این شعر با
فرزند به دنیا نیامده‌اش سخن می‌گوید (همان: ۴۹)، مقدم بر تجربه شعری اوریانا
فالاجی می‌داند (بنگرید به همو، ۱۳۸۳: ص ۴۳۰).

۸. **قطعه هشتم (در مرگ فرزند)** در توصیف مرگ فرزند دوم و پسرش ناصر بوده که
پس از چهارماه مرده است. این شعر باید در سال ۱۲۸۰ و در خانه همسر، سروده
شده باشد؛ زمانی که پڑمان بیش‌تر از یک سال داشته و با این‌که ژاله می‌توانست
به وجود پسر نخست، هم‌چنان خرسند باشد، در مرگ فرزند دوم گفته: «با خود گفتم
که از این شو مرا / خوش‌تر از آن نیست که فرزند نیست // بر تن از این دشنه
پهلوشکاف / اکنون بینم که قزآگند نیست» (همان: ۵۲) که دارای تصویری زیبا و در
عین حال، سرشار از بغض و کینه است.

۹. **قطعه نهم (نکوهش شوهر)** که باز در خانه خان بختیاری سروده شده، آگاهی‌های
قابل توجهی از ارتباط او و همسرش به دست می‌دهد. همسر را با ترکیب و واژگانی
چون: «طرفه شوهر»، «بررفته‌آذر»، «باریک و سیاه و بلند و زشت»، «صنوبر»، «با گونه

بازخوانی بیست و هفت قطعه از سروده‌های عالمتاج قائم‌مقامی ... (علی محمدی) ۳۲۱

تاریک و لاغر»، توصیف کرده که مایه‌هایی از طنز و بلاغت ذم شبیه به مدح دارد: «بر گردن من چون طناب دار / پیوسته از آن دست چنبری‌ست // در پنجه او جسم کوچکم / چون در تف شاهین کبوتری‌ست». ریشی حناسته و وحشت‌آور، مظهری از ملک‌الموت، بدون علاقه به زن و فرزند: «اسب است و تفنگ‌ست و پول و پول / گر در نظرش نقش دل‌بری‌ست // بر نادر دهلی گشاش فخر / وز رستم لشکرشکن فری‌ست // فتنه‌ست به جنگ‌آوری چنان‌ک / او یک‌تنه گویی که لشکری‌ست // ایران کهن را به پیش چشم / بنهاده که گسترده‌کشوری‌ست». این سخنان، گوشه‌ای از شکاف زن و شوهر و بگومگوهای جنگ‌افروزانه آن‌ها را برای ما روشن می‌سازد. بگومگوهایی که از سر انصاف، عمیق و اصولی نیست و تا اندازه‌ای طبیعی بوده است. ژاله این‌جا از جهان دردهای خویش، به جهان دردهای زنان روزگارش نقب می‌زند: «دردا که در این‌بوم ظلم‌ناک / زن را نه پناهی نه داوری‌ست // زن ننگ وجودست از این سبب / پیچیده به قیرینه‌چادری‌ست» (همان: ۵۸).

۱۰. **قطعه دهم (وظیفه مادری)**، شعری است که ممکن است به دوره دوم تعلق داشته باشد. پژمان، بر این‌باور بود که در سال نخست شیرخوارگی، مادر رهایش کرده است؛ در حالی که ژاله این‌جا چیز دیگری می‌گوید:

دیدم که شبی نه بر مراد دل / با شوی موافقت به تن کردم // بنشست مرا از او به دل باری / کهش وصف به گونه‌گون سخن کردم // زآن بار گران میان نازک را / چون گنبد سبز نارون کردم // با عشق نه با غریزه پروردمش / وین را نه به عقل رایزن کردم // بنهادم و شیر دادم و رفتم / سگ نیز همان کند که من کردم (همان: ۶۱).

۱۱. **یازدهمین قطعه (حقوق زن و مرد)**، باز در راستای حق زنان و نابرابری آن با حق مردان است، اما نکته مهم‌تری هم دارد که به مسئله عشق بازمی‌گردد. پژمان در یکی از خاطراتش نقل می‌کند که مادرش، یک دیوان غزل داشته و پیش از ورود به دوره سوم زندگی آن‌ها را سوزانده است. خود ژاله هم بدون این‌که از دیوان غزل‌های عاشقانه‌اش یاد کند، از به آتش سپردن دیوان خویش سخن گفته: «دیوان خویشتن را به آتش دهم به عمدا / زآن بیش‌تر که افتد آتش به دفتر از من». بدین روی یکی از کلیدواژه‌های فهم زندگی و شعر ژاله، کلیدواژه «عشق» است. عشقی که دختری زیبا چون او نمی‌تواندش ورزید. می‌گوید اگر زنی عاشق شد، قتلش اگر از نظر شرع هم جایز نبود، «عرفاً رواست» (همان: ۶۲). جز قدرت عرف، سه قدرت دیگر که ناشی

از همان عرف و عادت باشد، بر زن چیره می‌شوند تا مبادا زن عشق بورزد: پدر، برادر و همسر.

۱۲. دوازدهمین قطعه (شب وحشت) که باز با ردیف «ای آینه»، سروده شده، سرشار از عاطفه جانکاه غربت و بی‌پناهی آدمی است. آن غربت جان‌سوزی که درد آدمی را در این جهان غریب‌کش نمایان می‌سازد. ژاله با تجربه‌های داغ و شکست خویش و پیوندی که از کودکی باز با آینه داشته، این سروده را سرشار از عاطفه حرمان و اندوه ساخته است (همان: ۶۵).

۱۳. سیزدهمین قطعه (عشق)، باز حول محور عشق می‌چرخد. سروده‌ای که به دوره نخست زندگی‌اش، مربوط است و از عشقی سخن می‌گوید که مبهم و از معشوقی یاد می‌کند که ناشناخته است. ژاله، در این سروده اعتراف می‌کند که همسرش دوستش داشته است: «من که شویم دوست دارد نارضایم وای / آن که را بی‌عشق باید بهر عیش مرد زیست» (همان: ۶۷).

۱۴. چهاردهمین قطعه (گفت‌وگو با چرخ خیاطی)، حاصل گفت‌وگوی شاعر با چرخ خیاطی است و در دوره نخست و در خانه خان بختیاری، سروده شده است. وقتی عالمتاج به خانه همسر آمد، دوزندگی و خیاطی یکی از هنرهای او بود که با خود به همراه آورد. چرخ خیاطی‌اش که با آن سخن می‌گفت، زینگر / سینگر آلمانی بود و همین محصول مدرن و دقیق غربی، بهانه‌ای بود که ذهن ژاله به بیان تفاوت‌های شرق و غرب، سوق داده شود:

ای هنرور ای فرنگی راستی بدرود باش / که این‌چنین خدمت به دنیا و اهل دنیا می‌کنی // گه چراغ برق سازی گه ترن گه تلگراف / گاه مومین لوله‌ای را نغمه‌پیما می‌کنی // عمر ما طی می‌شود در یک معمّا ساختن / تو به دست علم حلّ صد معمّا می‌کنی // شیخ ما دیروز را سرمایه امروز کرد / آن تویی که امروز خود را وقف فردا می‌کنی (همان: ۷۰).

۱۵. پانزدهمین قطعه (اندرز به خواهران)، نه تنها یکی از درخشان‌ترین سروده‌های ژاله؛ بلکه یکی از مؤثرترین و منسجم‌ترین سروده‌های ادبیات فارسی است که انگشت بر داغی ناسور نهاده است. چنان‌که می‌دانیم، یکی از عامل‌های تداوم‌بخش جامعه مرداندیش و زن‌ستیز، زنانی بوده‌اند و هستند که در مصیبت‌های خود شریک

بازخوانی بیست و هفت قطعه از سروده‌های عالمتاج قائم‌مقامی ... (علی محمدی) ۳۲۳

و کارگزارانند و این داغ بزرگی است که نخست، ژاله به روی آن انگشت نهاده است. هرگاه زنی در این کشور فرصتی برای فریاد و دادخواهی یافته، آن فرصت را به سوختن بخت خویش و هم‌تبارانش، مصروف داشته است. این که گفته شده: «مردسالاری ژن معیوبی است که از زنان به مردان به ارث رسیده» و «زن معمار جامعهٔ مردسالار است» (بنگرید به عظیمی‌نژادان، ۱۳۸۴: ص ۲۰)؛ از این‌رو ژاله خطاب به چنین‌زنانی گفته: «پس ای خواهر ای دختر ای هم‌نشین / تو را خود بس این‌بندهای گران // یکی عبرت از مادر خویش گیر / مشو مایهٔ عبرت دیگران» (همان: ۷۳).

۱۶. شانزدهمین قطعه (درد دل با سماور)، در دورهٔ دوم زندگی او سروده شده؛ وقتی که در فراهان، در خانهٔ پدری با درد و تنهایی می‌زیسته است. زمانی که پدر، مادر، همسر، برادر و خواهرش دیگر نبوده‌اند و پناهی نداشته است. گفت‌وگو با سماور تا اندازه‌ای وضعیت فرهنگ و دانش خانواده را روشن می‌کند:

... بس روز و شبا که در کنارت / بودم من و بود مادر من // می‌خواست تنورهٔ تو انگشت / ز انگشت ظریف خواهر من // ... در این‌کهن آشیانه اکنون / من مانده‌ام و تو در بر من // دستی نه که برفشانند از مهر / خاکی که نشسته بر سر من (همان: ۸۰).

۱۷. هفدهمین قطعه (مهر مادری)، در پاسخ پرسنده‌ای است که از شاعر معنای مهر مادر را خواسته است. ژاله اعتراف می‌کند که از مهر مادری چیزی نمی‌داند برای این‌که او «به کم‌ترین گرانی / از همسر و کودکان کران یافت». این لحن و گفتار، حاصل پریشانی و پشیمانی ژاله است و به ما می‌گوید که مرد بختیاری، کم‌ترین خطا و لغزشی در جدایی‌ی ژاله نداشته و فریادهای گاه و بیگاه او در برخی از سروده‌هایش، اگر نگوئیم ندای عذاب وجدان، آمیخته به اغراق‌های شاعرانه بوده است.

۱۸. هجدهمین قطعه (خواهش از آینه)، باز یکی از سروده‌های سرشار از درد و در عین حال، روشن‌گر زندگی تاریک ژاله است. شعری که سرشار از عاطفهٔ اندوه، فراق و درد دختری غریب است که حالا پا به آستانهٔ پیری نهاده که بالطبع به دورهٔ سوم زندگی او مربوط است و اگر این‌تصویر درست باشد، می‌توان نتیجه گرفت که روزگاری که ژاله در کنار فرزندش پژمان به سر می‌برده هم، روزگار خوش او نبوده

است. این سروده «ترجیع‌وار» در سه بند فراهم آمده است. بند نخست سخن ژاله با آینه است. بند دوم سخن آینه با ژاله و بند سوم باز سخنان خودش و بیان درد فراق، پیری و تنهایی او است. در بند نخست از آینه می‌خواهد که به دروغ دل او را شاد کند و خیرهای شادی‌آور بدهد، اما آینه به سنت شعر فارسی و مانند خود عاطفه در سروده، یکی از راست‌گوترین راست‌گویان است، چگونه به شاعر دروغ بگوید؟ آن هم آینه‌ای که یک عمر از دست زیبارخی چون او نیفتاده است: «ای همدم دیرین من ای قاضی بی‌رحم/ با داد ندانی که چه بیداد توان کرد// جز راست نگویی تو و از راستی افسوس/ افسوس که نه شکوه نه فریاد توان کرد ...» (همان: ۸۴)

۱۹. **نوزدهمین قطعه (قضاوت کودکانه)**، در حدود سی‌سالگی شاعر و در فراهان سروده شده؛ یعنی سال ۱۲۹۲ که نزدیک به مرگ خان بختیاری بوده است. عنوان شعر روشن نیست که از خود ژاله بوده یا پژمان، اما خود شعر از نظر ردیف و قافیه و وزن، سرمشق یکی از سروده‌های ملک‌الشعراى بهار گشته که خود یکی از بزرگ‌ترین شاعران هم‌روزگار ژاله و دوره مشروطه بوده است. ژاله در آغاز گفته است: «رفت آن زمان که از غم گیتی خبر نبود» و ملک‌الشعراى بهار گفته: «یاد باد آن عهد کم بندی به پای اندر نبود» (۱۳۸۱: ۳۱۱). محتوای شعر بهار سرگذشت است و محتوای شعر ژاله هم همان است. جز این اشاره، این قطعه، دربرگیرنده آگاهی‌های خوبی در باره شاعر است. این که او دختری نازپرورد بوده، عروسک‌های رنگارنگی داشته، از پنج‌سالگی، به مکتب رفته و سیلی خور ادیب گشته، این که درس‌های تازی، حکمت، نقد شعر، منطق، نجوم، رمل، خواب‌گزاری، طب‌اخ‌ی، خیاطی، ادب‌شناسی و ... را خوانده، این که در همین سی‌سالگی از بس درد و رنج کشیده: «سی‌ساله نیستم من و ایام کودکی/ دور آن‌چنان نشسته که گویی مگر نبود» (همان: ۸۸).

۲۰. **بیستمین قطعه (حسود)**، بخش‌های ناگفته‌ای از زندگی شاعر را که در فراهان به‌سر می‌برده، برای ما روشن می‌سازد. حسود کیست؟ منیرخانمی که عم‌زاده اوست و از بیوگی، زیبایی و قد بلند ژاله، بر شوهرش بیمناک بوده است. این بیمناکی، تنها به منیرخانم منحصر نمی‌گشت؛ خواهر ژاله نیز از زیبایی، رعنائی، احساساتی‌گری، شاعری و روشن‌فکری او بیمناک بوده است. ژاله نخست به نرمی، دل منیرخانم را قرص و محکم می‌کند که خیالش تخت باشد: «گیرم که من به کج روم آخر یکی بین/ من دیرسالم ای مه و شوی تو پیر نیست// من لقمه جویده و بیرون‌فکنده‌ام/

بازخوانی بیست و هفت قطعه از سروده‌های عالمتاج قائم‌مقامی ... (علی محمدی) ۳۲۵

این لقمه دل‌پسند و طبیعت‌پذیر نیست». او نوش خود را می‌چشاند تا به همان‌دوانگیزه (تجربه زندگی و تعلیم دختران و زنان)، نیش خود را بزند:

بگذار تا بگویمت این نکته را چراک/ بر این دقیقه مغز حقیرت خبیر نیست // شویت به چشم من چو پنیریست بی‌نمک/ رغبت‌فزای خاطر من آن پنیر نیست // سرخ و سفید و فربه و کوتاه و زردموس/ بالله نظر فریب من آن بی‌نظیر نیست // صوت ضعیف و دست ظریف و تن لطیف/ خاص زن است درخور مرد قدیر نیست // مرد آن بود که شهم و دلیرست و زن‌شکن/ و آن را مخوان به مرد که شهم و دلیر نیست (۹۲).

از بیت آخر، حسرت ژاله را در از دست‌دادن خان بختیاری با همین ویژگی‌هایی که پیش‌تر به سبب داشتن آن‌ها او را نکوهیده بود می‌توان احساس کرد. مرد بختیاری، همین صفت‌هایی را داشت که ژاله پس از ده‌سال‌فراق و اگرچه دیرهنگام، آن را تازه درک کرده بود.

۲۱. **قطعه بیست و یکم (زن بیوه)** با نام «زن بیوه»، تکرار گشته؛ متنها این‌جا مخاطب شعر، خواهرش بوده که او هم مانند منیرخانم، نگران حضور و وجود عالمتاج در فراهان و مهمانی‌های خانوادگی بوده است. در این سروده به خواهر می‌گوید، اگر من میل به «هووشدگی» داشتم، پیش همان خان بختیاری می‌ماندم:

لیک او را زنکی خیمه‌نشین بود و مرا/ دل گران بود که من هستم و او بی دارد // من هوو کی شوم آخر که خورم خون جگر/ که به غرناطه زنی هست و هوویی دارد // آخر آن کس که به صدشعبده از شوی برید/ بار دیگر سر آن دخمسه گویی دارد.

از این سروده می‌فهمیم که خان بختیاری، هیچ‌گاه از ترک‌کردن ژاله خشنود نبود. آن‌جا هم که پژمان در خاطره‌هایش می‌گوید، مادرم رفت و بدون این‌که طلاقش را قطعی کند، ترکمان گفت؛ ناشی از همین واقعیت بود که خان بختیاری که تا آخرین لحظه‌های عمرش از نظر مال و ثروت، ژاله را تهی‌دست نگذاشت و امید بازگشت او را از دل و جان بیرون نکرده بود. این قطعه، یکی از شاهکارهای ادبیات مشروطه است. ژاله در این سروده، مرد و زن را به درستی روانکاوی می‌کند. جنس مرد به محض این‌که بوی میوه بیوه بشنود مست دیدار و کنار می‌شود، اما زن خوب؛ چنین شوری در سر ندارد؛ بلکه آن بستان‌بانی است که

... / باغ را رخنه نخواهد که به سویی دارد // لیک حق باشد و انصاف توان داد که مرد /
 گر به دریاست همان دیده به جویی دارد // ... و خود آهوی بهشتی ست زنش چون
 سگ صید / پی نخجیر شغالان تک و پویی دارد // چه کند ژاله بی چاره اگر بر سر و
 روی / جنبش ابرو یا پیچش مویی دارد // روی او چون گل نوحاسته زیباست ولی / هم
 نظیر گل نوحاسته خوبی دارد // من نه آن مرد که از صحبت مردم بیزار / که آن
 چراغی ست که نه سود و نو سویی دارد (همان: ۹۷).

۲۲. قطعه بیست و دوم (یادگار عهد شوهرداری)، یادگاری از روزگار شوهرداری و بیان داغی است که درد دل ژاله را تازه کرده است. بهانه این داغ، نیم تنه زنانه‌ای است که خان بختیاری برای او خریده و با این که چندسالی از آن گذشته، باز به همه لباس‌هایش می‌ارزیده و همدم دردها و سنگ صبور رازهای شبانه او بوده است. با آن نیم تنه که از روی عمد، آن را «یل» می‌خواند، درد دل آغاز می‌کند: «این یل بی‌رنگ و روی نخ‌نماست / یادگار عهد شوهرداری ام // وقت‌ها این ترمه فرسوده‌پود / بوده همدم در شبان تاری ام // دامن گوهرفشانش بارها / شمع‌سان دیدست گوهرباری ام // گوهر او رفت زی گوهر فروش / روز حاجت‌مندی و بیماری ام» (۹۹). این سروده که به سهم خود رازی از رازهای پیوند ژاله با خان بختیاری را برملا می‌کند، نشانه‌ای است از عشق آن مرد عاشق و پاکباز بختیاری به این دختر سرکش و مغرور. این قطعه در سی‌سالگی ژاله سروده شده، درست زمانی که خواسته، آن سدرهٔ نخ‌نما را باز به یک یهودی دوره‌گرد بفروشد.

۲۳. قطعه بیست و سوم (درد دل با آینه)، سومین قطعه‌ای است که شاعر در آن با آینه سخن گفته است. شعری چست و چالاک و مایه‌ور از هنر ادبی. او در این سروده به یاد می‌آورد، زمانی را که با خواهرانش (سه خواهرش) مسابقه زیبایی می‌گذاشتند و داوری را به آینه می‌سپردند و آینه بنا بر خاصیت ذاتی‌اش ژاله را از همه زیباتر نشان می‌داد. آینه شعر، او را به یاد آینه‌ای می‌اندازد که روز عروس شدن، جلوی او نهاده بودند: «مطربم راه مبارک‌باد می‌پرداخت لیک / گوش من پر بود ز آهنگ عزا ای آینه // شمع سفره عقد هم سوزان و گریان بود لیک / او ز سر می‌سوخت من سر تا به پای آینه». به یاد روزی می‌افتد که طفل در آغوش، جلو آینه می‌ایستاد. به یاد همسرش می‌افتد که در چنین هنگامه‌هایی، هواخواه یاد مادر و پدرش می‌گشته، به یاد برادرش هم می‌افتد که بنگی و الکلی بود و ثروت پدر را به باد داد و ژاله را در بند خود نهاد:

بازخوانی بیست و هفت قطعه از سروده‌های عالمتاج قائم‌مقامی ... (علی محمدی) ۳۲۷

«دشمن مال پدر گشته‌ست و خصم مال من / سخت بذال‌ست اما نابه‌جا ای آینه». راز برادر را با آینه از آن رو برملا می‌کند که دوست ندارد با کس دیگری در میان نهد. در این قطعه باز به بدبختی‌های دیگر و رسالت شاعرانه‌اش اشاره می‌کند:

دین ما یاری‌گر خیل ضعیفان بود لیک / گشته ایدون کارساز اقویا ای آینه // با که گویم که آن خدای عادل مسکین‌نواز / گشته با مسکین‌گدازان هم‌نوا ای آینه // اغنیا و اقویا را چیرگی افزون کند / با فراوان شیوه بر ما و شما ای آینه // گر نه باد بی‌نیازی می‌وزد این پرده چیست / چیست آخر چیست این بیدادها ای آینه // آسمان پیوسته پشتیبان ناحق بوده است / عبرتت را بس حدیث کربلا ای آینه // لیک می‌دانم که یکسان است در گوش سپهر / گر کنی نفرین و گر خوانی دعا ای آینه // هرکه باشد هرچه باشد این حقیقت روشن است / که این طبیعت، که این تصادف، که این خدا ای آینه // با ضعیفان و تهی‌دستان ندارد الفتی / وین مگر سرّی‌ست ز اسرار بقا ای آینه (۱۰۴).

۲۴. قطعه بیست و چهارم (تصویری در قاب طلایی)، در دوره نخست شاعری ژاله

سروده شده و یکی از شاهکارهای ادب فارسی است و به ما یادآوری می‌کند که در گستره ادبیات پر بار خویش، باید به شعر ژاله بهای بیش‌تری داده شود. در این سروده، فریاد زنی بلند است که پیش از ژاله، ادبیات ما آن را به این روشنی و ضرورت، تجربه نکرده بود. در این قاب هنری، نخست از جلوه‌های زیبایی خودش پرده برمی‌دارد:

این منم یا آفتابی از فلک سر برزده / خنده از تابندگی بر ماه و بر اختر زده // این منم یا نازنین طاووسی از هندوستان / ره به طاووس بهشت از نقش بال و پر زده // اندر این آینه آن تصویر ایمان‌سوز کیست / با نگاهی گرم راه مؤمن و کافر زده // آسمانی‌پیکری در آسمانی‌جامه‌ای / یا گلی سرخ است سر از جام نیلوفر زده.

این‌ها و به از این‌ها را می‌گوید تا برسد به آن حریف بخت‌برگشته‌اش، آن لربختیاری:

آن که آن‌جا خفته وز خرطوم فیل‌آسای خویش / صور اسرافیل را بیغاره بر خرخر زده // دیوسیمما شوهری که ز روی نامیمون خویش / آب وحشت صبحدم بر روی هم‌بستر زده // همسری عشق‌آشنا خواهم نه ببری گرسنه / پنجه و دندان در این عشق‌آفرین پیکرزده // چشم شهوت‌ران کجا؟ ادارک زیبایی کجا؟ / او زند راهی که هر حیوان

نامشعر زده // وصلت ما وصلت یغماگر و یغماشدست / اوست مردی زن گرفته من زنی شوهرزده (همان: ۱۱۰).

۲۵. **قطعه بیست و پنجم (وسوسه کنیز)**، در دوره دوم و در فراهان سروده شده و احتمال دارد که ساختار و فرمش را از شعر ایرج میرزا گرفته باشد: «دیشب دو نفر از رفقا آمده بودند/ در محضر من ساخته بر ماحضر از من» (۱۳۵۱: ۲۹۰). شعر پرآوازه ایرج، مدخلش «حیله» است، این جا «وسوسه کنیز» است. کنیزاندرزگو به زن بی پناه می گوید شوهر کن؛ اما پاسخ می شنود: «سوداگزین سر من سامان نمی پسندد». کنیز به او می گوید فاسقان بیرون در صف کشیده اند، پاسخ می شنود: «گر پر جُعل شود شهر سرگین نمی توان شد/ بگذار کلبه ای تا ماند معطر از من». ژاله خودش را گوهری گران سنگ می داند، پنهان شده در درج بی نیازی که با خرمی از زر نمی توان آن را خرید: «صد یوسف ار نمایی من هیت لک نگویم/ گر داری ار نداری این نکته باور از من // شوهر نمی پسندم فاسق نمی پذیرم/ پاسخ جز این نیابی تا روز محشر از من»؛ با این حال شاعر آن قدر شعور دارد که کنیز بی نوا را در برابر چنین پیش نهاد رسوایی، بیرون نیندازد و با خود می گوید:

شاید که نیتش خیر باشد ولی نداند/ که ز خیر او نخیزد جز فتنه و شر از من // او خانه زاده ماست زین جاش چون برانم/ گردد کجا شکفته گر شد مکدر از من // من از نتاج حیدر او از نژاد قنبر/ صد لطف چشم دارد فرزند قنبر از من // گاهی به او بخندم گاهی بر او بگیرم/ کهش بوده سرنوشتی عبرت فزاتر از من (همان: ۱۲۱).

۲۶. **قطعه بیست و ششم (ناسزاگویی)**، در دوره نخست و در خانه خان بختیاری سروده شده است. شعری که از آن آگاهی های فراوانی دوسویه به دست می توان آورد. از شوهرش می گوید که سخت بلعجب است، آیت غضب است، دودی شعله ور است، هر شب او را می بوسد، دست در گردن ظریفش می اندازد، سرش را به سینه می فشارد، پیرست و پر از کبر و زشت و خسیس. ازدواجش با او «وصلت سیاست» بوده:

آخر این از کجا و من به کجا/ راستی راستی عجب دارم // من که طاقم به شارسان ادب/ ز چه رو جفت بی ادب دارم // خفته در صد هزار نومیدی/ گر امیدی به لطف رب دارم // وحشتی کودکانه در دل خویش/ من از این غول نیمشب دارم // دخترانش ز من بزرگ ترند/ به مگو شکوه بی سبب دارم // بحل است از جهیز و مهر اما/ مرگ او را

بازخوانی بیست و هفت قطعه از سروده‌های عالمتاج قائم‌مقامی ... (علی محمدی) ۳۲۹

از او طلب دارم // گو به من بازگردد این دشنام / شوهری سخت زن‌جلب دارم
(همان: ۱۲۷).

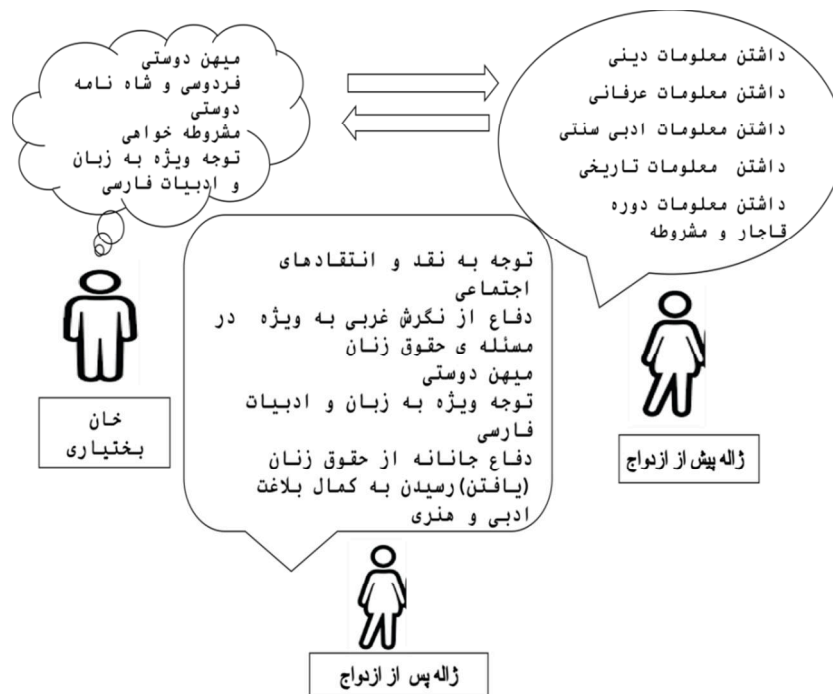
۲۷. **قطعه بیست و هفتم (پس از مرگ شوهر)** که پس از مرگ همسر و در دوره دوم زندگی ژاله سروده شده، یکی از بهترین سروده‌های او است که اعتراف‌های واقعی او را در خود جای داده است:

به خود گفتم از دست این بختیاری / گر آسوده گردم شود بخت یارم // گر از او جدا
گردم آسوده گردد / تن رنج فرسود و جان نزارم // مدار جهان جز به کامم نباشد / چو
بیند که پاک است و الامدارم // جمالم خریدار بسیار دارد / چرا من به دل رنج بسیار
دارم // یکی شوی فاضل‌گزینه که با او / جهان را دو روزی به شادی گذارم // ندیمی
به سامان و سامان عشقی / نه چونان که طی گشت سالی سه‌چارم // ز شعر و ز تاریخ و
عرفان و هیئت / سخن‌ها بگویم نکت‌ها شمارم // به تهذیب اخلاق فرزندان من / دل
خود پرستاروش برگمارم // از آن جفت فرخنده جامی بگیرم / وزین عمر گم‌گشته کامی
برآرم // کنون او به خاک سیه خفت و خیزد / شرار غم از جان امیدوارم // گران‌مایه‌مردی
جوان‌مرد شویی / به سر سایه‌ای بود از کردگارم // ندانستمش قدر و اکنون چه حاصل /
گر از دیدگان اشک خونین بیارم // مرا برفشانند آتش به سر بر / نه خصمان که
خویشان بیگانه‌سارم // به گرداندرم بهر تاراج و یغما / سبک حلقه بستند خویش و تبارم
(۱۲۹).

۷. نتیجه‌گیری

عالمتاج قائم‌مقامی، زنی بود شاعر از خانواده‌ای بزرگ و سرشناس. آموزش و پرورش اولیه او در دل سنت و عادت‌های زن‌ستیزانه و مرد‌محور و مبتنی بر عقلانیت مصنوعی غالب، در دوره میانه قاجار شکل گرفت. او به سبب‌هایی که مجال گفتارش در این مقاله نبوده، علیه سنت‌های دست و پا گیر و عرف و عادت‌های تخفیف‌دهنده و عقلانی که مرد را محور اصلی هستی می‌دانست، برخاست و علیه هنجارهای مرد‌آفریده و یک‌جانبه، شورش کرد و سخن گفت. در سن شانزده‌سالگی به همسری علی‌مرادخان بختیاری که مردی چهل‌ساله و تجربه‌دیده بود درآمد. تصور و تصویر مرد خشن بختیاری، به برکت زندگی به نسبت مرفه‌ی که در اختیار این دختر نهاده شده بود، از همان‌آغاز روح و روان شورانگیز این دختر مغرور را خراش و تراش داد، تا علیه محدودیتی کلی‌تر بشورد و با این شورش، وضعی و بنیادی تازه در گستره فرهنگ و ادبیات نوین ایران رقم بزند. سنت و عرف و عادت‌های تحقیرکننده

جامعه‌ای که ناچار از دگرگونی بود، با تصور مردی‌خشن و جنگجو که در ترازوی برابری اختلاف فاحش داشت، ذهن دختری‌حساس و آگاه‌گشته از حقوق زنانه در دوره‌ مدرن را شعله‌ور ساخت تا به برکت وجود و درک این دومانع، هم بتواند خویش را عبور دهد و هم جامعه‌ی درخور تحول را آماده‌ی دگرگونی تازه‌ای سازد. اگر به گفته‌ی یونگ، تحول راستین بر اساس تقابل دونیروی خیر و شر صورت می‌گیرد، که وجود یکی ناشی از حضور دیگری است، جامعه‌ی سنت‌زده و مرد جنگجوی بختیاری، مجالی برای پرواز جان این‌شاعر فراهم آوردند که ما گوشه‌ای از این تحول را در نمودار زیر، نتیجه‌گیری کرده‌ایم:

کتاب‌نامه

- آبراهامیان، یراوند (۱۳۷۷)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه‌ی احمدگل محمدی و محمدابراهیم فتحی تهران، انتشارات نی، چ یازدهم.
- آدمیت، فریدون (۱۳۶۲)، *مقالات تاریخی*، تهران، انتشارات دماوند، چ دوم.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان، *مرآت‌البلدان*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چ یکم.

بازخوانی بیست و هفت قطعه از سروده‌های عالمتاج قائم‌مقامی ... (علی محمدی) ۳۳۱

افسر بختیاری، داراب (۱۳۷۷)، کلبوس دم برف (نقد و نگاهی به سروده‌های افسر بختیاری)، به کوشش علی محمدی، تهران، انتشارات معین، چ یکم.

ایرج میرزا، جلال‌الممالک (۱۳۵۱)، دیوان، تهران، انتشارات کتاب‌خانه مظفری، چ یکم.

پژمان بختیاری، حسین (۱۳۴۹)، کویر اندیشه، تهران، انتشارات ابن سینا، چ یکم.

پژمان بختیاری، حسین (۱۳۶۸)، دیوان، تهران، انتشارات پارسا، چ یکم.

پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸)، سفرنامه پولاک (ایران و ایرانیان)، ترجمه کیکاووس جهان‌داری، تهران، انتشارات شرکت سهامی خوارزمی، چ دوم.

حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۸۵)، حافظ به سعی سایه، به کوشش هوشنگ ابتهاج، تهران، انتشارات کارنامه، چ دوازدهم.

دانش‌ورعلوی، نورالله (۱۳۳۵)، تاریخ مشروطه، جنبش وطن‌پرستان اصفهان و بختیاری، به کوشش حسین سعادت‌نوری، تهران، انتشارات کتاب‌خانه دانش، چ یکم.

رزازی‌فر، افسر (۱۳۷۹)، «الگوی جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران»، مجله مطالعات ملی، شماره ۵، ص. ۱۰۱-۱۳۳.

ژاله قائم‌مقامی، عالمتاج (۱۳۴۵)، دیوان، به کوشش حسین پژمان بختیاری، تهران، انتشارات خواجه، چ یکم.

ژاله قائم‌مقامی، عالمتاج (۱۳۷۴)، دیوان، به کوشش پولاد فرخزاد، تهران، انتشارات ما، چ یکم.

ساناساریان، الیز (۱۳۸۴)، جنبش حقوق زنان در ایران (طغیان، افول و سرکوب از ۱۲۸۰ تا انقلاب ۵۷)، ترجمه نوشین احمدی خراسانی، تهران، انتشارات اختران، چ یکم.

سرداراسعد بختیاری، جعفرقلی خان سردار بهادر (۱۳۹۲)، خاطرات، به کوشش ایرج افشار، تهران، انتشارات اساطیر، چ یکم.

سردارظفر بختیاری، خسروخان (۱۳۵۴)، «خاطرات»، مجله وحید، شماره ۱۸۱، ص. ۴۵۱-۴۵۸.

شمیم، علی اصغر (۱۳۷۹)، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران، انتشارات مدبر، چ هشتم.

عظیمی‌نژادان، شبنم (۱۳۸۴)، زن معمار جامعه مردسالار (ده‌گفت‌وگو با دهن‌از نویسندگان و منتقدان کشور)، تهران، انتشارات اختران، چ یکم.

عمان سامانی، میرزانورالله (۱۳۷۰)، گنجینه‌الاسرار، به کوشش محمدعلی مجاهدی، چ یکم.

فوران، جان (۱۳۷۸)، مقاومت شکننده تاریخ تحولات اجتماعی ایران (از سال ۱۵۰۰ میلادی تا انقلاب)، ترجمه احمد تدین، تهران، انتشارات رسا، چ دوم.

کراچی، روح‌انگیز (۱۳۸۵)، «مشروطه و زنان شاعر»، مجله رودکی، شماره ۲۹، ص. ۴۶-۵۲.

کراچی، روح‌انگیز (۱۳۹۰) هشت رساله در بیان احوال زنان، تهران، انتشارات پژوهش‌گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چ یکم.

۳۳۲ ادبیات پارسی معاصر، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

- کسروی، احمد (۱۳۸۴)، *تاریخ مشروطه ایران*، تهران، انتشارات نگاه، چ دوم.
- گودرزی، حسین (۱۳۸۳)، «هویت ملی در شعر پژمان بختیاری»، *مجله مطالعات ملی*، شماره ۲۰ تا ۲۲، ص. ۱۱۱-۱۳۲.
- محمدی، علی (۱۳۷۷)، *کلوس دم برف (نقد و نگاهی به سروده‌های افسر بختیاری)*، تهران، انتشارات معین، چ یکم.
- محمدی، علی (۱۳۹۶)، *سر و رشید (یادنامه غلامرضا رشید یاسمی)*، به کوشش ابراهیم رحیمی زنگنه و سهیل یاری گلدره، مقاله «گفتار و گفتمان عاطفه در شعر فارسی»، تهران، انتشارات دیباچه، چ یکم.
- مشیرسلیمی، علی اکبر (۱۳۳۵)، *زنان سخن‌ور*، تهران، انتشارات علمی، چ یکم.
- مکین‌رزی، الیزابت (۱۳۷۳)، *با من به سرزمین بختیاری بیایید*، ترجمه مه‌راب امیری، تهران، انتشارات آزان، چ یکم.
- ملک‌الشعرا، بهار، محمدتقی (۱۳۸۱)، *دیوان*، تهران، انتشارات علم، چ یکم.
- ملک‌زاده، مهدی (۱۳۷۳)، *تاریخ انقلاب مشروطه ایران*، جلد چهارم و پنجم، تهران، انتشارات علمی، چ چهارم.
- ناهدید، عبدالحسین (۱۳۶۰)، *زنان ایران در جنبش مشروطه*، تبریز، انتشارات احیاء، چ یکم.
- وولف، ویرجینیا (۱۳۸۴)، *اتاقی از آن خود*، ترجمه صفورا نوربخش، تهران، انتشارات نیلوفر، چ چهارم.
- یوسفی، غلام‌حسین (۱۳۸۳)، *چشمه روشن*، تهران، انتشارات علمی، چ دهم.
- یوسفی، غلام‌حسین (۱۳۸۴)، «اولین شاعر فمینیست ایران»، *مجله حافظ*، شماره ۲۱، ص. ۸۰-۸۱.